

DOI 10.15407/kraieznavstvo2023.03-04.021

УДК 37:061.2:811.161.2'276.3:305] (477.85+477.83/.86)“XIX/XX”

Олександр Добржанський (м. Чернівці),

доктор історичних наук, професор

декан факультету історії, політології і міжнародних відносин

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

E-mail: o.dobrzanskiy@chnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3817-188X>

Лілія Шологон (м. Івано-Франківськ),

доктор історичних наук, професор

кафедри історії Центральної та Східної Європи

і спеціальних галузей історичної науки

Прикарпатського національного університету

імені Василя Стефаника

E-mail: liliya.shologon@pnu.edu.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5390-7576>

Оксана Вінтоняк (м. Коломия),

кандидат філологічних наук, завідувач

кафедри педагогіки та методик навчання

освітніх галузей і технологій початкової освіти

Коломийського педагогічного фахового коледжу

Івано-Франківської обласної ради

E-mail: vintoniak.oksana@pedcollege.kolomyya.org

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0040-3582>

Україномовна педагогічна освіта Галичини та Буковини другої половини XIX – початку XX ст.: гендерний аспект

Мета статті полягає у дослідженні україномовної педагогічної освіти Галичини та Буковини другої половини XIX – початку XX ст. крізь призму органічної взаємопов'язаної участі в ній представників обох статей. *Методологія дослідження* ґрунтується на принципах наукового, комплексного, системного та цілісного підходу до аналізу зазначеної проблеми та на використанні історико-генетичного, історико-порівняльного, кількісно-статистичного методів дослідження, джерелознавчої та текстологічної критики, гендерного підходу. **Наукова новизна.** На основі джерел різного походження та наукових досліджень з історії освіти та жіночого руху проаналізовано процес становлення та розвитку педагогічної освіти Галичини та Буковини другої половини XIX – початку XX ст., його кількісні та якісні показники, гендерні особливості. З'ясовано внесок українських жіночих учительських семінарій, частково громадських об'єднань, у справу підвищення освітнього рівня жіноцтва та його професійної реалізації. **Висновки.** Авторами встановлено, що якісний процес підготовки українського вчителя відбувався насамперед, у приватних учительських семінаріях у Львові, Чернівцях та Коломиї, створених Українським педагогічним товариством та товариством «Українська школа». Діяльність як двомовних (польсько-українських та румунсько-українських) державних, так і українських приватних жіночих семінарій була загалом ефективною. У жіночих семінаріях навчалося більше учениць, ніж у чоловічих, а відрахування впродовж року становило 18–29 осіб (приблизно 2–4 відсотки). Натомість у чоловічих семінаріях відраховували орієнтовно 10 відсотків учнів (230–240 осіб). В результаті 1910 р. (за даними останнього у Австро-Угорщині перепису населення) у початкових школах Галичини працювало більше ніж 8 500 жінок-педагогів, тоді як вчителів трохи більше 7200. Натомість у початкових школах Буковини переважали чоловіки-педагоги. Вагомим був також внесок інших національно-культурних товариств та відомих громадських діячів (І. Франка, Ю. Федьковича) у справу підвищення освітнього рівня та соціального статусу української жінки.

Ключові слова: Буковина, Галичина, Українське педагогічне товариство, товариство «Українська школа», учительська семінарія, гендерна проблематика.

Oleksandr Dobrzhanskyi (*Chernivtsi*)

Doctor of Historical Sciences, (PhD hab. in History),
Professor, Dean of the Faculty of History,
Political Science and International Relations of
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
E-mail: o.dobrzhanskiy@chnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3817-188X>

Liliia Sholohon (*Ivano-Frankivsk*)

Doctor of Historical Sciences, (PhD hab.
in History), Professor of Department of History
of Central and Eastern Europe and Special
Branches of Historical Science of Vasyl
Stefanyk Precarpathian National University
E-mail: liliya.sholohon@pnu.edu.ua
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5390-7576>

Oksana Vintoniak (*Kolomyia*),

Candidate of Philological Sciences, (Ph. D. in Philology),
Head of the Department of Pedagogy and Teaching
Methods of Educational Fields and Technologies of Primary
Education of Kolomyia Pedagogical Professional
College of the Ivano-Frankivsk Regional Council
E-mail: vintoniak.oksana@pedcollege.kolomyia.org
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0040-3582>

Ukrainian-language pedagogical education of Galicia and Bukovyna of the second half of the nineteenth – early twentieth centuries: the gender aspect

***Aim of the article** is to primarily study the Ukrainian-language female pedagogical education in Galicia and Bukovyna in the second half of the nineteenth – early twentieth centuries. **Research methodology** is based on the principles of a scientific, complex, systemic and holistic approach to the analysis of the specified problem and on the use of the historical-genetic, historical-comparative, quantitative-statistical research methods, source and textual criticism, gender approach. **Scientific novelty.** Based on sources of the various origins and scientific research on the history of education and the women's movement, the process of formation and development of the pedagogical education in Galicia and Bukovyna in the second half of the nineteenth – early twentieth centuries, its quantitative and qualitative indicators and gender features are analyzed. The contribution of the Ukrainian women's teacher's seminaries, partly public associations, to the cause of raising the educational level of women and its professional realization has been elucidated. **Conclusions.** The authors established that the quality process of Ukrainian teacher training took place primarily in private teacher seminaries in Lviv, Chernivtsi, Kolomyia, created by the Ukrainian Pedagogical Society and the society «Ukrainian School». The activities of both bilingual (Polish-Ukrainian and Romanian-Ukrainian) state and Ukrainian private women's seminaries were generally effective. Women's seminaries had more female students than men's, and the annual dropout rate was 18–29 (approximately 2–4 per cent). On the other hand, approximately 10 per cent of students (230–240 people) were dropout in male seminaries. As a result, in 1910 (according to the latest population census in Austria-Hungary), more than 8,500 female teachers worked in the primary schools of Galicia, while there were slightly more than 7,200 male teachers. On the other hand, male teachers predominated in the primary schools of Bukovyna. The contribution of other national-cultural societies and well-known public figures (I. Franko, Yu. Fedkovych) to raising the educational level and social status of Ukrainian women was also significant.*

Key words: Bukovyna, Galicia, Ukrainian Pedagogical Society, society «Ukrainian School», teachers' seminary, gender issues.

Актуальність теми дослідження зумовлена, насамперед тим, що перед історичною наукою постало надважливе завдання переосмислити соціальні реалії буття, погляди на справедливую його організацію, віднайти людські ресурси і нові можливості їх реалізації у межах існуючих суспільних відносин. Ці завдання викликані не-

обхідністю реформувати як національні спільноти зокрема, так і світове співтовариство загалом, на основі дотримання гуманістичних і демократичних принципів; акцентувати увагу на особистості та її статусі; усвідомити, що управління сучасними соціальними процесами вимагає нової комплексної системи знань, важливим

фактором якого є гендерний чинник. Його суть полягає у змодельованій суспільством системі цінностей, стилю життя, норм чоловічої і жіночої поведінки та їх реалізації в соціумі, що зумовлене політичними, економічними та культурними факторами. У цьому контексті цікавим є досвід українців Галичини та Буковини у так званій «австрійській період» нашої історії, де, незважаючи на патріархальні стереотипи та традиції, поступово вибудовувалася система соціальної реалізації жінки та підвищення її освітнього рівня. Окремі його аспекти можуть бути переосмислені в умовах сьогодення, в контексті впровадження політики рівних можливостей самореалізації людини.

Обрана проблематика частково знайшла відображення у наукових працях з історії освіти М. Барни¹, Д. Пенішкевич², В. Стинської³, Б. Ступарика⁴, де розкрито характерні риси системи освіти Австро-Угорщини і показано особливості її функціонування на західноукраїнських землях. Зростання національної та соціальної свідомості українського жіноцтва Галичини та Буковини крізь призму діяльності громадських товариств відображено у наукових розвідках

О. Гнатчук⁵, О. Кобецької⁶, Б. Савчука⁷, Л. Шологон⁸. Дослідниця так званої «жіночої історії» М. Богачевська-Хом'як⁹, І. Дейнега¹⁰, О. Кісь¹¹, Н. Клименко, О. Дудар, Ю. Беззуб¹², О. Маланчук-Рибак¹³, І. Черчович¹⁴, окреслили типовий портрет української жінки Галичини та Буковини другої половини XIX – початку XX ст., акцентували увагу на формуванні жіночого руху, його ідеологічних, соціальних та культурних підвалинах, частково проаналізували й професійну реалізацію жінок. Однак, повного та комплексного висвітлення обрана тема ще не отримала в українській історіографії. У науковій розвідці автори зробили спробу поєднати макроекономічні та особистісні (мікroeкономічні) аспекти проблеми, що досліджується; актуалізувати авторську інтерпретацію подій, перемістити увагу від самих подій до «тла», на якому вони відбувалися і яке їх продукувало. Саме тому в процесі дослідження нами використано як документи офіційного характеру, так і джерела особового походження, що зберігаються переважно в українських архівних та бібліотечних установах. Поділяємо погляд на гендерні дослідження, як такі, що розглядають історичні процеси крізь

¹ Барна М. Розвиток педагогічної освіти в Галичині (1772–1939 рр.). // Рідна школа. 1998. № 7–8. С. 33–48.

² Пенішкевич Д. Зміст і методичне забезпечення шкільної освіти на Буковині (XVIII – початок XX ст.). Чернівці: Рута, 2001. 219 с.

³ Стинська В. Система шкільництва в Галичині (кінець XIX – початок XX ст.). Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. 205 с.

⁴ Ступарик Б. Підготовка учителів в Галичині у XIX ст. // Вісник Тернопільського експериментального інституту педагогічної освіти. 1995. № 1. С. 44–45.

⁵ Гнатчук О. Українські жіночі організації на Буковині (80-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. Чернівці, 2001. 20 с.

⁶ Кобецька О. Просвітницька діяльність жіночих організацій України (кінець XIX – перша половина XX ст.). Тернопіль: Мандрівець, 2007. 234 с.

⁷ Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX – 1939 р.). Івано-Франківськ: Плай, 1998. 273 с.

⁸ Шологон Л. Джерела з історії національно-культурного руху українців Галичини (1848–1914 рр.). Івано-Франківськ: Симфонія-форте, 2015. 450 с.

⁹ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939. Київ: Либідь, 1995. 424 с.

¹⁰ Дейнега І. Український жіночий рух як складова національного відродження (друга половина XIX ст. – 1908 р.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Запорізький державний університет. Запоріжжя, 2003. 21 с.

¹¹ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі другої половини XIX – початку XX ст. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2012. 287 с.

¹² Клименко Н., Дудар О., Беззуб, Ю. Гендерні уявлення та практики на Буковині кінця XIX – початку XX ст. у світлі его-документів О. Кобилянської. Український історичний журнал. 2021. № 2. С. 65–79.

¹³ Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія і європейський культурно-історичний аспект. Київ, 2006. 500 с.

¹⁴ Черчович І. Жінки у громадському і приватному житті українців Галичини другої половини XIX – початку XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Інститут українознавства НАН України, 2014. Львів. 20 с.

призму органічної взаємопов'язаної участі в них представників обох статей¹⁵.

На західноукраїнських землях перші паростки педагогічної освіти були закладено наприкінці XVIII ст. разом із включенням до складу Австрійської монархії. У цей час підготовка вчителів для народних шкіл відбувалася у так званих препарандах – педагогічних навчальних закладах із дворічним терміном навчання. Для дівчат препаранди окремо не створювалися, вони могли здобути педагогічну освіту приватно, а в навчальному закладі лише скласти випускні іспити. 1856 р. згідно розпорядження міністерства віросповідань і освіти було дозволено й відкриття жіночих препаранд. Перша така в Східній Галичині, у Львові, почала працювати 1869 р.¹⁶.

14 травня цього ж року було прийнято загальноавстрійський закон про обов'язкову, безоплатну, світську освіту всіх дітей від 6 до 14 років¹⁷. На його основі у Галичині та Буковині впродовж 1873 р. вступили в силу регіональні законодавчі акти «Про заснування і відвідування державних народних шкіл» та «Про правовий статус учителів народних шкіл». Місцеві громади були зобов'язані подбати про належне шкільне приміщення, а батьки купити дітям все необхідне для навчання та привести до школи; серйозними були вимоги й фахового рівня вчителя¹⁸. З цією метою було передбачено створення Міністерством віросповідань і освіти у розпорядженні від 22 листопада 1870 р. чоловічих та жіночих учительських семінарій.

Шкільне законодавство дозволяло вступити до учительської семінарії із 15 річного віку, на основі належно складених вступних іспитів. Термін навчання тривав чотири роки; у всіх державних чоловічих і жіночих семінаріях воно було безоплатним. Бідні, але здібні могли учні могли одержувати стипендії, але були зобов'язані після закінчення семінарії не менше шести

років відпрацювати у державній початковій школі. Першими на території Галичини запрацювали чоловічі семінарії у Львові, Станиславові та Тернополі; жіночі – Львові й Перемишлі. На початок XX ст. їхня кількість зросла до десяти. З них одна була коедукційна (мала чоловіче і жіноче відділення) в Заліщиках, 4 – жіночих учительських семінарій та 5 – чоловічих¹⁹.

На території Буковини впродовж досліджуваного періоду працювали лише дві державні учительські семінарії у Чернівцях. Перша – була створена 1870 р., навчальний рік розпочався тут 1 жовтня 1870 року. 14 жовтня 1872 р. було відкрито жіночий відділ учительської семінарії. Термін навчання майбутніх вчителів спочатку тривав три роки, а викладання велося німецькою мовою²⁰. Дещо було зроблено в справі покращення навчання української та румунської мов у 1872 та в 1900 рр.²¹. Проте «німецькі задачі, німецькі пробні лекції, німецька внутрішня мова та німецький характер семінарії зовсім відчужують питомців від рідної – матеріної мови, і тому нема що дивуватися, коли часом приходиться стріти учителя – Русина або Волоха, що навіть на рівні не можуть говорити на рідній мові», – писав учитель І. Карбулицький²². Провідні українські політики та громадські товариства Буковини вимагали від влади реорганізації вчительської семінарії, тобто поділу цього навчального закладу на окремі національні відділення. Як наслідок їхньої діяльності, у вчительській семінарії 1905 р. були відкриті українське та румунське відділення з відповідними мовами викладання та окремими дирекціями. Це дозволило підвищити якість підготовки українських педагогів, але вирішило далеко не всі проблеми. Особливо це стосувалося жіночого відділу вчительської семінарії. Другу жіночу державну семінарію в Чернівцях відкрили 1874 р. Вона мала виключно німецький характер²³.

¹⁵ Буряк Л. Історична фемінологія // Спеціальні історичні дисципліни довідник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Либідь, 2008. С. 495–501.

¹⁶ Барна М. Розвиток педагогічної освіти в Галичині (1772–1939 рр.) // Рідна школа. 1998. № 7–8. С. 35.

¹⁷ Reichgesetzblatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1869. Wien, 1869. S. 277.

¹⁸ Шологон Л. Джерела з історії національно-культурного руху українців Галичини (1848–1914 рр.). Івано-Франківськ: Симфонія-форте, 2015. С. 134.

¹⁹ Барна М. Розвиток педагогічної освіти в Галичині (1772–1939 рр.) // Рідна школа. 1998. № 7–8. С. 39.

²⁰ Карбулицький І. Розвій народного шкільництва на Буковині. Вашківці, 1905. С. 75.

²¹ Учителські семінарії в Чернівцях // Буковина. 1903. 18 жовтня.

²² Карбулицький І. Розвій народного шкільництва на Буковині. Вашківці, 1905. С. 92.

²³ Освітні установи. Крайова шкільна рада Буковини, м. Чернівці. 1869–1918. Ф. 211. Режим доступу: URL: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/Guidebooks/Chernivci.pdf> (дата звернення: 19.06.2023)

Чоловічі та жіночі вчительські семінарії відрізнялися термінами навчання: до 1874/75 у жіночих семінаріях термін навчання був трирічним, а потім збільшився до чотирьох років. Чоловічі перейшли на чотирирічне навчання лише у 1891/92 навчальному році²⁴.

Діяльність таких закладів відбувалася на основі організаційних статутів від 1871, 1874 та 1909 рр. Згідно останнього на території Галичини та Буковини почали працювати чоловічі семінарії двох видів: мовно-рисункові (готували педагогів для міських шкіл та приділяли багато увагу вивченню класичних мов, математики) та природничо-господарські (здійснювали підготовку вчителів для сільських шкіл та звертали першочергову увагу на викладання природничих предметів). Жіночі семінарії такому поділу не підлягали. Окрім цього Галицький сейм 12 червня 1907 р. прийняв закон, що дозволяв у Галичині лише функціонування утравквістичних (двомовних, польсько-українських семінарій)²⁵.

На перший погляд законодавство не заклало жодних дискримінаційних норм щодо жіночої педагогічної освіти, її можна було отримати в однаковій мірі як чоловікам, так і жінкам. Однак, зважаючи на те, що доступ до університетської освіти жінки в Австро-Угорщині отримали тільки у 1897 р.²⁶, і то в обмеженій мірі (могли вступати лише на філософські факультети, тільки з 1909 р. – на медичні), така мала кількість вчительських семінарій робила освіту для багатьох українських дівчат недоступною. Українську громадськість Галичини та Буковини турбував також ще один фактор – утравквістичний (польсько-український, румунсько-український) або німецький характер цих навчальних закладів, а отже відсутність україноцентричної державної педагогічної освіти та відповідно патріотичного виховання українського вчителя.

Питання жіночої освіти нерідко висвітлювали на сторінках громадсько-політичної періо-

дики. Чернівецька газета «Буковина» у 1900 р. писала: «Саме тепер, у перших днях вересня, і в нас, і в Галичині по всіх жіночих вчительських семінаріях відбувається дуже прикрий суд над дівчатами, що хочуть вчитися, а їх не допускають усіх до школи, бо нема місця. Чи на Буковині щезли тих більш ніж 60% неписьменних людей, що для них не треба учительок?»²⁷. Значалося, що багато з дівчат вступали до таких закладів тільки для того, щоб підвищити свій інтелектуальний рівень і не мали наміру працювати в школі. Навіть якщо випускниці бажали працювати, то не в українській народній школі, оскільки за національністю більшість були польками або німкенями, які не знали української мови та зневажливо ставилися до сільського населення, тому погоджувалися працювати тільки в міських школах.

Саме це спонукало українське свідоме громадянство розбудовувати національну педагогічну освіту. Організаційно це завдання в Галичині взяло на себе Руське товариство педагогічне (1912 р. перейменоване на Українське педагогічне товариство) (далі – УПТ), як найбільш масове національне вчительське товариство, що мало значний досвід у організації приватних навчальних закладів різного типу. В результаті зусиль УПТ та згідно дозволу міністерства освіти від 14 вересня 1903 р. розпочала роботу приватна українська вчительська семінарія у Львові. Першим її директором став активний український культурно-освітній і громадський діяч, педагог, доктор філософії Михайло Коцюба²⁸. На відміну від державних семінарій навчання було не безкоштовним, платня становила 20 австрійських крон щомісяця. Для бідних, але здібних учениць вона була меншою. Зі статистики, яку вело товариство дізнаємося, що у 1912/13 н. р. семінарію відвідувало 146 дівчат. З них повну плату за навчання сплачувало лише 12 учениць²⁹.

²⁴ Карбулицький І. Розвій народного шкільництва на Буковині. Вашківці, 1905. С. 39.

²⁵ Закон з дня 9 цвітня 1907 о урядовім язиці автономічних властей // Вістник законів і розпоряджень краєвих для королівства Галичини і Володимирії з Великим Князівством Краківським. Львів, 1907. Ч. IV. С. 40.

²⁶ Розпоряджене міністра віросповідань і просвіти з 23 марта 1897, котрим допускаєся женщины за звичайні чи надзвичайні слухачки філософічних відділів ц. к. університетів // Вістник законів державних для королівств і країв, заступлених в раді державній. Відень, 1897. С. 427.

²⁷ Суд над дівчатами. 1900 // Буковина. 23 вересня. С. 1–2.

²⁸ Приватна женьска семінарія вчительська з руским язиком викладовим «Руского товариства педагогічного» у Львові // Звіт Дирекції за роки шкільні 1903/4 і 1904/5. Львів. 1905. С. 5.

²⁹ Звіти про організацію і діяльність приватної жіночої вчительської семінарії. 1907–1913 рр. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі ЦДАЛ України, ф. 178 Крайова шкільна рада у Львові, оп. 2, спр. 424, арк. 80.

У семінарії значна увага приділялася поза-класним заходам. В кінці листопада 1909 р. активні учениці третього року навчання організували за згодою дирекції літературно-науковий гурток. Виявило бажання брати участь в його роботі 30 учениць. Кожного тижня гурток збирався на своє засідання. Учениці читали твори української та світової літератури, обговорювали наукові праці з психології й історії. Вони також слухали лекції з історії розвитку української мови, ментального світогляду українців; про життя і діяльність Івана Нечуя-Левицького, Тараса Шевченка тощо. Також відвідували музеї Львова та зібрали бібліотеку, що налічувала понад 90 книг³⁰. Слід зазначити, що подібні гуртки (частина з них таємні) були у багатьох чоловічих гімназіях Галичини. Таким чином українське жіноцтво також залучалося до громадської праці та патріотичного виховання. Це був той фактор позакласного навчання, що закладав українській молоді однакові світоглядні орієнтири.

У великі релігійні свята навчання у семінарії відмінялося, і учениці вирушали до церкви на богослужіння. Також проводилися масові заходи на честь ювілеїв Івана Мазепи, Маркіяна Шашкевича. На початку березня щороку учениці всіх трьох жіночих закладів УПТ (учительської семінарії; так званої «школи вправ», або початкової, де семінаристи проходили практичне навчання та виділової – багатокласної, що давала право вступу до закладів вищого рівня) влаштували концерти на честь Великого Кобзаря. 1912 р. у вчительській семінарії було засновано пластовий гурток, що брав активну участь на рівні з чоловіками у пластунських акціях, що проводилися Львові³¹.

За статистичними даними, що вело товариство, у 1911/12 навчальному році із 143 учениць – 45 мали селянське походження, 40 – були дітьми

ремісників, купців та незаможних містян, 20 – вирости в родинах народних вчителів³². Ті, хто приїхали на навчання до Львова із сіл та інших міст Галичини мешкали у інтернаті УПТ, де було організовано харчування, дозвілля тощо. За спогадами відомої діячки учительського руху Константини Малицької, саме тут дівчата вчилися етикету одягу, культурі спілкування, збалансованому харчуванню³³.

Кількість учениць у приватних школах товариства постійно зростала, і в 1913 р. становила 420 осіб. Згідно «Статуту для шкіл товариства педагогічного у Львові» всіма адміністративними справами цих закладів займався провід УПТ³⁴. Він відповідав перед органами державної влади за те, щоб навчання і виховання тут було організоване належним чином. Слід сказати, що виконував він це досить добре. Про це свідчило як постійне зростання учениць в жіночих закладах УПТ, так і перевірки шкільних інспекторів. Загалом можемо стверджувати, що чоловіче керівництво УПТ розуміло важливість жіночої освіти та професійної реалізації. Хоча вже перший рік діяльності вчительської семінарії засвідчив, що ця справа була не прибутковою, а навпаки, значно погіршила фінансове становище товариства, керівництво УПТ і надалі сприяло розвитку жіночої освіти³⁵.

Створення вчительської приватної семінарії у Львові не вирішило проблему непростого доступу жіноцтва до педагогічної освіти, тому в Коломийській філії УПТ виникла ідея також відкрити вчительську семінарію. 1 листопада 1910 р. товариство отримало право на поступове відкриття чотирьох класів української приватної семінарії УПТ в Коломиї. Її директором було призначено історика за фахом, учня М. Грушевського Йосипа Чайківського³⁶. Він очолював вчительську семінарію до 1926 р. Про популяр-

³⁰ Малицька К. Наші дівчата в наших школах. Звіт шкіл Руського Товариства Педагогічного за рік шкільний 1909/10. Львів: Руське товариство педагогічне, 1910. С. 5.

³¹ Звіт з діяльності Українського Педагогічного Товариства за рік адміністративний 1910/11, 1911/12, 1912/13 (від 1 вересня 1910 до 31 вересня 1913). Львів, 1913. С. 114.

³² Ясінчук Л. 50 літ «Рідної школи» 188–1939. Львів: Накладом Товариства «Рідна школа», 1931. С.54.

³³ Малицька К. Наші дівчата в наших школах. Звіт шкіл Руського Товариства Педагогічного за рік шкільний 1909/10. Львів: Руське товариство педагогічне, 1910. С. 8.

³⁴ Товариство педагогічне у Львові. Статут для шкіл товариства педагогічного у Львові. Поправки Барвінського Олександра Григоровича. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника (далі – ЛННБ України імені В. Стефаника), ф. 11(родини Барвінських), спр. 5829, арк. 7.

³⁵ Ясінчук Л. 50 літ «Рідної школи» 1881–1939. Львів: Накладом Товариства «Рідна школа», 1931. С.55.

³⁶ Звіт приватної жіночої семінарії Кружка Українського Педагогічного товариства в Коломиї. Коломия, 1914. С. 45.

ність навчального закладу свідчило зростання кількості семінаристок: у 1910/11 н. р. тут навчалось 33 учениці, тоді як у 1912/13 н. р. – 113³⁷. Частина з них проводом філії товариства надавалися безпроцентні позики на навчання (становили 50% шкільної оплати), які дівчата мали повернути після закінчення семінарії. Випускні іспити вони складали в Станіславській ц. к. учительській семінарії, бо даний заклад без державного статусу самостійно, не мав права видавати дипломи державного зразка³⁸. У довоєнний період навчання в семінарії закінчилося 12 червня 1914 р., через окупацію російськими військами території Галичини. Російська влада, у свою чергу, не дала дозволу на відкриття цього та інших закладів у 1914/15 н. р. Вони відновили роботу у міжвоєнний період.

Товариство «Руська школа», створене в Чернівцях 30 серпня 1887 р. (з 1908 р. – «Українська школа»), що ставило собі за мету вирішувати проблеми українців у галузі шкільництва, не залишалося осторонь проблем україномовної жіночої педагогічної освіти.

30 серпня 1909 р. на спільному засіданні проводу «Української школи» і керівництва чернівецької міської філії товариства було ухвалено рішення заснувати приватну учительську семінарію для дівчат цього ж навчального року. На перший курс зараховували тих дівчат, яким виповнилося 15 років і які мали посвідчення про закінчення підготовчих курсів. Інші складали вступні іспити з української мови, а також з інших предметів, що вивчалися на підготовчих курсах. Директором семінарії було призначено відомого на Буковині педагога Льва Галицького³⁹. Міністерство освіти високо оцінило діяльність приватної вчительської семінарії, що

належала товариству «Українська школа» у Чернівцях, надавши їй в 1913 р. статус державної⁴⁰. В статуті цього навчального закладу було зазначено: «Задача сеї учительської семінарії: виобразовувати такі учительські сили, що своїми загальними та фаховими відомостями, своїм знанням і характером зможуть відповідати вимогам державного шкільного закону»⁴¹.

Чотирирічний курс навчання включав такі предмети: релігію, теоретичну та практичну педагогіку, українську та німецьку мови, географію, історію, математику, природознавство, фізику, каліграфію, малювання, музику, жіночі ручні роботи та гімнастику. Як за мовою викладання, так і за атмосферою, що панувала в семінарії, це був український навчальний заклад. Сприяла навчанню гарна бібліотека, на котру «Українська школа» виділила 550 крон, просторі класи, що товариство орендувало в приміщенні «Народного Дому» (хоча були плани на майбутнє придбати власний будинок для вчительської семінарії), і, звичайно, її викладацький склад, який намагався виконувати свою роботу на високому рівні.

У книзі наказів та розпоряджень семінарії зафіксовано численні культурно-масові заходи, які проводилися тут, зокрема, присвячені життю і діяльності Тараса Шевченка, Юрія Федьковича, Миколи Лисенка та інших визначних українців⁴². Мабуть, найбільш радісним святом були урочистості з нагоди першого випуску у вчительській семінарії, що відбулося наприкінці 1912/1913 н/р. На святкуванні було як керівництво «Української школи», так і багато представників педагогічної громадськості краю⁴³.

Наступні випуски української учительської семінарії були не менш важливими подіями, бо

³⁷ Журнал успішності учнів I–III курсів за 1912/13 навчальний рік. 1912–1913 рр. *Державний архів Івано-Франківської області*, ф. 547 Коломийська приватна жіноча учительська семінарія Українського педагогічного товариства, оп. 1, спр. 1, арк. 52.

³⁸ Справа про надання приватній жіночій семінарії при Українському педагогічному товаристві в Коломійі прав державної семінарії. 1910–1918 рр. *ЦДАЛ України*, ф. 639 Міністерство віросповідань і освіти у м. Відні, оп. 1, спр. 115, арк. 50.

³⁹ *Сімович В.* Українське шкільництво на Буковині // *Українське шкільництво на Буковині, в Галичині, на Закарпатті та в Канаді*. Прага, 1932. С. 30.

⁴⁰ *Правом публичности* // Буковина. 1913. 23 березня.

⁴¹ Статут семінарії. 1913 р. *Державний архів Чернівецької області* (далі – *Держархів Чернівецької обл.*), ф. 1006 Приватна жіноча учительська семінарія «Української школи», оп. 1, спр. 3, арк. 4.

⁴² Книга наказів по семінарії за 1912–1919 рр. *Держархів Чернівецької обл.*, ф. 1006, оп. 1, спр. 2, арк. 9.

⁴³ Звідомлення з діяльності товариства «Українська школа» за час від 3 листопада 1912 року до 15 березня 1914 року. Чернівці, 1914. С. 25.

давали краю такі необхідні йому педагогічні кадри, а освіта ставала доступнішою, ефективною для все більшої кількості дітей. Проте Перша світова війна перервала плідну роботу семінарії. У післявоєнні роки румунськими окупаційними властями обмежується діяльність «Української школи», а в 1926 р. закриваються курси приватного жіночого учительського семінару.

Діяльність як державних, так і українських приватних жіночих семінарії була загалом ефективною. У жіночих семінаріях навчалося більше учениць, ніж у чоловічих, а відрахування впродовж року становило 18–29 осіб (приблизно 2–4 відсотки). Натомість у чоловічих семінаріях відраховували орієнтовно 10 відсотків учнів (230–240 осіб). В результаті 1910 р. (за даними останнього у Австро-Угорщині перепису населення) у початкових школах Галичини працювало більше ніж 8 500 жінок-педагогів, тоді як вчителів трохи більше 7200. Натомість у початкових школах Буковини жінок-педагогів було 868, тоді як вчителів 1282⁴⁴. У великій мірі це пояснювалося тим, що чоловіки не мали жодних формальних перепон для гімназійної чи університетської освіти (потрібно було тільки успішно скласти вступні іспити та оплачувати за навчання), що давала можливість після її закінчення отримати посаду із високою заробітною платнею. У Галичині законодавство, що суттєво підвищило матеріальну винагороду вчителя за його працю вступило в дію лише 1 липня 1914 р. і зрозуміло, що не було впроваджене в життя через події Першої світової війни⁴⁵. Деяко кращим було матеріальне становище буковинського вчительства, що вже з 1909 р. завдяки заходам політичного характеру добилося суттєвого підвищення заробітної плати. Однак відлякували багатьох від роботи у тодішній, особливо сільській школі, непрості умови праці та щоденного побутового життя.

Дослідниця жіночого руху Іванна Черчович вважає, що збільшення чисельності жіночих ос-

вітніх закладів було зумовлене зростанням кількості самотніх жінок, котрим доводилося себе забезпечувати⁴⁶. Українські жінки, що обирали професію вчительки, нерідко в таким спосіб, засвідчували й виконання свого національного обов'язку. Гімназійна освіта, право на котру жінки отримали 1900 р. (навчалися в приватних жіночих гімназіях чи шляхом домашньої освіти, а випускні іспити складали у державних чоловічих гімназіях) збільшила перелік доступних для жінок професій, адже вони отримали право складати іспити на посади громадських чиновників, можливість працювати у банківських установах, кредитних спілках, на пошті. Однак такий шлях професійної реалізації не був типовим для жінок-українок, переважно через соціальний та національний статус. Жіноцтво, що представляло неможливі верстви міського населення було зайнято переважно у сфері послуг. Це швачки, прасувальниці, листоноші, працівниці палітурних цехів, нерідко й робітниці на будівництві. Їхня праця була важкою та низькооплачуваною, також гостро стояла проблема поєднання праці і сімейних обов'язків, насамперед материнства.

Тут можемо констатувати, що в галицькому та буковинському соціумі формувалися традиційні гендерні стереотипи, пов'язані з відмінностями у виборі професії. Жіночою працею вважалася емоційна, експресивна діяльність, в якій визначальними стали були піклувальна та виконавча функції⁴⁷. Саме тому напередодні Першої світової війни жінки-педагоги кількісно переважали у початкових навчальних закладах.

Значний внесок у справу підвищення освітнього рівня жіноцтва, національно-патріотичного виховання, частково утвердження гендерної рівності зробили українські громадські товариства. У другій половині XIX – початку XX ст. це був чи не єдиний шлях суспільної реалізації жінок, оскільки згідно австрійського законодавства жінки отримали право брати участь

⁴⁴ Österreichische Statistik. Neue Folge. Band 7. Heft 3. Statistik der Unterrichtsanstalten in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1909/1910. Wien, 1913. S. 308–309.

⁴⁵ Реальні здобутки послідного упорядкування вчительських платень // Учительське слово. 1914. Март – квітень. С. 230.

⁴⁶ Черчович І. Жінки у громадському і приватному житті українців Галичини другої половини XIX – початку XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Інститут українознавства НАН України, 2014. Львів. С. 10–11.

⁴⁷ Аніщенко О. Гендерні дослідження у педагогічній науці та практиці. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2008. С. 8.

у діяльності політичних партій лише 1912 році.

Насамперед, варто проаналізувати працю жіночих товариств. Всього впродовж досліджуваного періоду як в Галичині, так і на Буковині їх працювало п'ять. В ідеологічній спрямованості галицьких жіночих товариств можна окреслити три головних вектори: русофільський, народовський та феміністичний. Яскравою представницею останнього стала засновниця Товариства руських жінок у Станіславові у 1884 р. Наталія Кобринська. Громадська діячка активно захищала право жінки на освіту та кваліфіковану працю, і вважала, що ефективним шляхом підвищення освітнього рівня українського жіноцтва може стати література, адже сама отримала домашню освіту⁴⁸. Феміністичні погляди Наталії Кобринської у повній мірі не підтримали навіть її колеги із Товариства руських жінок, тому після видання непересічного літературно-публіцистичного видання під назвою «Перший вінок», де збрала твори найкращих українських письменниць Галичини, Буковини та Наддніпрянщини, 1887 р. вона покидає товариство⁴⁹.

Проте емансипаційні процеси серед українського жіноцтва не стояли на місці та були тісно пов'язані із національно-політичною орієнтацією галичан. Створене 17 квітня 1879 р. Товариство руських дам через культурно-просвітню діяльність сприяло поширенню русофільських ідей серед українських жінок, натомість народовські – Клуб руських жінок (із 15 лютого 1893 р.), Кружок українських дівчат (із 17 березня 1901 р.), що 9 травня 1909 р. об'єдналися в «Жіночу громаду», відстоювали право на етнічну самобутність⁵⁰. Організовані за сприяння впливових галицьких громадсько-політичних діячів товариства сприяли формування ідеалу «національно свідомої українки» серед народоців, тоді як русофільське середовище пропагу-

вало «искренно русскую патриотку». Загалом український політикум краю, як в одному, так і в іншому випадку, створив ідеальний образ матері-дружини-господині, емансипованої лише через громадську діяльність та національний вибір.

На думку дослідниці Оксани Гнатчук, жіночі організації на Буковині визначали два пріоритетні напрями феміністичного руху: соціально-релігійний (організаціями релігійно-доброчинного спрямування були «Мироносиці» та Товариство православних русинок) і громадсько-суспільний (Общество русских женщин, Кружок українських дівчат, «Жіноча громада»). Значно менше уваги приділялося у статутах українських жіночих організацій на Буковині (а отже, і в самій організації діяльності товариств) проблемам соціалізації жінок, політико-правовим аспектам жіночого рівноправ'я з чоловіками⁵¹.

До створеного 1894 р. у Чернівцях московфільського Товариства руських жінок на Буковині вступила письменниця Ольга Кобилянська, яка вбачала його практичну користь у проведенні лекцій з української історії та навчанню жінок шиттю. О. Кобилянська виступила на одному з перших засідань товариства з доповіддю «Дещо про жіночий рух», де спробувала пояснити жінкам суть феміністичної ідеології. Однак її погляди, як у випадку з Н. Кобринською в Галичині, буковинське жіноцтво не сприймало. Тому після кількарічної співпраці вона покидає працю в товаристві, і надалі скептично ставиться до діяльності таких громадських організацій⁵².

У цьому контексті погляди О. Кобилянської поділяла відома буковинська письменниця та вчителька Євгенія Ярошинська, що була прихильницею більш радикальних засобів боротьби за жіночі права, ніж їх пропагували тодішні жіночі товариства. Тому вона вирішила

⁴⁸ Кобринська Н. Про первісну ціль товариства руських жінок в Станіславові зав'язаного 1884 р. // Перший вінок. 1887. С. 460.

⁴⁹ Кравченко У. Уривки спогадів // Практичний календар-порадник для українського жіноцтва. Коломия, 1930. С. 40.

⁵⁰ Шологон Л. Джерела з історії національно-культурного руху українців Галичини (1848–1914 рр.). Івано-Франківськ: Симфонія-форте, 2015. С. 176.

⁵¹ Гнатчук О. Українські жіночі організації на Буковині (80-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. Чернівці, 2001. С. 10.

⁵² Клименко Н., Дудар О., Беззуб, Ю. Гендерні уявлення та практики на Буковині кінця XIX – початку XX ст. у світлі его-документів О. Кобилянської // Український історичний журнал. 2021. № 2. С. 75.

заснувати на Буковині «Товариство руских учительок». З цією метою заручилася підтримкою К. Малицької, яка згодом у спогадах дещо розкрила плани Є. Ярошинської. «Товариство мимо своєї назви мало справи шкільні й педагогічні полишити товариству «Руска школа», що гуртує усе руске учительство Буковини, а зайнятися передусім згуртуванням руских учительок для праці над собою в першій мірі, для праці над сільським жіноцтвом в дальшій плані», – згадувала К. Малицька⁵³. Є. Ярошинська через невдалу операцію дуже швидко пішла з життя, і цей задум залишився нереалізованим. Однак жіночій освіті та емансипації була присвячена низка її публіцистичних та художніх творів, що не завжди однозначно сприймалися її сучасниками.

Вважаємо, що значний емансипаційний поступ українського жіноцтва Галичини та Буковини, у великій мірі став можливим завдяки двом факторам: поступовому доступу до якісної освіти (чи самоосвіти) та впливу модернізаційних процесів на тодішній соціум. І як наслідок, впливові українські політики і громадсько-культурні діячі підтримували прагнення до самоосвіти та професійної реалізації жінок. Листування Н. Кобринської з І. Франком мало суттєвий вплив на змістовне наповнення літературно-публіцистичного альманаху «Перший вінок», адже вона отримала від визначного письменника цінні поради для свого видавничого проєкту⁵⁴. Надзвичайно високо оцінювали творчість О. Кобилянської Сергій Єфремов і Василь Стефаник. Інші критикували її за символізм або фемінізм, але письменниця рідко підтримувала дискусії з опонентами, вважаючи, що її твори говорять самі за себе⁵⁵.

Іван Франко підтримав перші кроки на літературній ниві як громадської діячки Н. Кобринської, так і українських педагогів Уляни Кравченко та Кліментини Попович. Завдяки його сприянню та редагуванню твори письменниць були опубліковані у провідних україномовних виданнях Галичини – «Зорі» та «Літератур-

но-науковому віснику». І. Франко не вважав ці твори найвищими зразками літературного таланту, однак у своїх листах надавав письменницям важливі настанови, заохочував їх до подальшої літературної та громадської-культурної праці. Непересічним письменницьким талантом відзначилася інша галицька вчителька – Марійка Підгірянка (Марія Лернет-Домбровська). Вона розпочала свій шлях в літературі завдяки моральній підтримці свого чоловіка, активного учасника професійного учительського руху, у 1918 р. делегата Української Національної Ради (першого представницького органу ЗУНР) – Августина Домбровського.

Всі три народні вчительки (Уляна Кравченко, Кліментина Попович, Марійка Підгірянка), випускниці державної жіночої вчительської семінарії у Львові. В процесі їхнього навчання значна увага приділялася методиці викладання шкільних предметів, вивченню крайових мов тощо, але звісно, не робився особливий акцент на національне виховання, майбутню громадську чи літературну працю. Однак емансипаційні процеси, які в першу чергу проникали в міське середовище, мали на них значний вплив. Це також був один із шляхів утвердження гендерної рівності.

Перші літературні твори буковинська вчителька Є. Ярошинська написала німецькою мовою у сімнадцять років. Це давало можливість їй говорити до широкої європейської читачької аудиторії та отримувати пристойні гонорари. Вона писала про це О. Кобилянській і давала відповідні контакти. У великій мірі Є. Ярошинська стала відома як українська літераторка та збирачка фольклору завдяки визначному письменнику та головному редактору народовської газети «Буковина» впродовж 1885–1887 рр. Юрію Федьковичу, що заохочував талановиту молодь до свого журналістського проєкту⁵⁶.

У середовищі буковинської консервативної інтелігенції негативний резонанс мала повість Є. Ярошинської «Перекинчики» (частково при-

⁵³ Мочарник І. Євгенія Ярошинська: феміністична просвіта на Буковині. Гендер в деталях. 2021. Режим доступу: URL: <https://genderindetail.org.ua> (дата звернення: 20.06.2023)

⁵⁴ Франко І. До Н.І. Кобринської. Львів, 20 березня 1885 р. Зібрання творів у 50 томах / упоряд. В. В. Громової та ін. Т. 48. Листи (1874–1885). Київ: Наукова думка, 1986. С. 530.

⁵⁵ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939. Київ: Либідь, 1995. С. 154.

⁵⁶ Листування з Ярошинською Євгенією. 1888–1902. ЦДІАЛ України, ф. 663 Павлик Михайло, публіцист, письменник, оп. 1, спр. 205, арк. 10.

свячена гендерній проблематиці, адже її героїня прагнула здобути фах вчительки і впливати на виховання молодого покоління), через це газета «Буковина» припинила її друкувати. Повість вплинула і на вчительську кар'єру Є. Ярошинської. Пізніше в листі до подруги К. Малицької письменниця згадувала: «Ся повість була причиною, що не дали мені посади в Чернівцях, бо кажуть, що я антиклерикальна»⁵⁷. І. Франко і В. Гнатюк підтримали письменницю у свій спосіб – видали повість окремою книгою під назвою «Перекинчики», накладом Українсько-руської видавничої спілки.

У різних архівних та бібліотечних установах відклалися переважно джерела особового характеру – спогади Уляни Кравченко⁵⁸ та Марійки Підгірянки⁵⁹, листування Кліментини Попович⁶⁰ та Євгенії Ярошинської зі своїми сучасниками тощо, що вже частково актуалізовані сучасними дослідниками. На наш погляд, їхня особлива цінність у поєднанні особистісного (мікроісторичного) та загальнонаціонального (макроісторичного) світосприйняття. З одного боку, переважно всі вони – дружини, матері, педагоги в сільських школах, де умови праці та життя дуже непрості⁶¹, а з іншого – публікувалися на сторінках провідних періодичних видань, спілкувалися з впливо-

вими громадсько-культурними діячами та політиками, що підтримували їхнє прагнення до соціальної та громадської реалізації.

Підсумовуючи огляд, слід зазначити, що запровадження світської загальнообов'язкової початкової освіти в Австро-Угорщині спонукало владні структури та громадські організації використати потенціал жіноцтва у освітній сфері. Для підготовки кваліфікованих педагогів для народних шкіл були організовані жіночі державні та приватні вчительські семінарії. Останні, створені українськими громадськими товариствами, робили особливий акцент на вихованні національно свідомого педагога.

Формування модерної української нації впродовж другої половини XIX – початку XX ст., активізація національної свідомості, боротьба за основні конституційні права висунули на порядок денний питання гендерної рівності. Впровадження в життя гендерної рівності було не лише популярним трендом того часу, але й нагальною потребою для українців Галичини та Буковини, з нечисленною інтелігенцією, переважно сільським і неписьменним населенням, щоб залучити до свого національно-культурного руху освічену та прогресивну частину жіноцтва.

References

1. Barna, M. (1998) Rozvytok pedagogichnoyi osvity v Galychyni (1772–1939 rr.). *Ridna shkola*. 7–8: 33–48. [in Ukraine].
2. Penishkevych, D. (2001) *Zmist i metodychne zabezpechennia shkilnoi osvity na Bukovyni (XVIII – pochatok XX st.)*. Chernivtsi: Ruta. [in Ukraine].
3. Stynska, V. (2007) *Systema shkilnycztva v Galychyni (kinecz XIX – pochatok XX st.)*. Ivano-Frankivsk: Gostynecz. [in Ukraine].
4. Stuparyk, B. (1995) Pidgotovka uchyteliv v Galychyni u XIX st. *Visnyk Ternopil'skogo eksperymental'nogo instytutu pedagogichnoyi osvity*. 1, 44–45. [in Ukraine].
5. Hnatchuk, O. (2001) *Ukrainski zhinochi orhanizatsii na Bukovyni (80-ti rr. XIX – 30-ti rr. XX st.)*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Chernivtsi. [in Ukraine].
6. Kobetsczka, O. (2007) *Prosvitnyczka diyalnist zhinochyx organizacij Ukrayiny (kinecz XIX – persha polovyna XX st.)*. Ternopil: Mandrivecz. [in Ukraine].

⁵⁷ Мочарник І. Євгенія Ярошинська: феміністична просвіта на Буковині. Гендер в деталях. 2021. Режим доступу: URL: <https://genderindetail.org.ua> (дата звернення: 20.06.2023)

⁵⁸ «Автобіографія» Уляни Кравченко. Записи, фрагменти до автобіографії. 80–90-і рр. XIX ст. *Vidділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України*, ф. 132 (Уляна Кравченко (справжнє прізвище Шнайдер Юлія Юліанівна), спр. 1, арк. 87.

⁵⁹ Спогади про Марійку Підгірянку її чоловіка Августина Волошина (Домбровського). *ЛННБ України імені В. Стефаника*, ф. 175 (Підгірянку Марійку (справжнє прізвище Лернет-Домбровська Марія Омелянівна), оп. 1, спр. 32, зош. 1, 87 арк.

⁶⁰ Попович Кліментина. Листи. *Твори / упоряд. П. Г. Баб'яка*. Львів: Каменяр, 1990. С. 140.

⁶¹ Кравченко У. *Спогади учительки*. Коломия, 1936. С. 308.

7. Savchuk, B. (1998) *Zhinocztvo v suspilnomu zhytti Zakhidnoyi Ukrayiny (ostannya tretyna XIX – 1939 r.)*. Ivano-Frankivsk: Plaj. [in Ukraine].
8. Shologon, L. (2015) *Dzherela z istoriyi nacionalno-kulturnogo ruxu ukrayinciv Galychyny (1848–1914 rr.)*. Ivano-Frankivsk: Symfoniya-forte. [in Ukraine].
9. Bohachevska-Chomiak, M. (1995) *Bilym po bilomu: Zhinky v gromadskomu zhytti Ukrayiny, 1884–1939*. Kyiv: Lybid. [in Ukraine].
10. Dejnega, I. (2003) *Ukrayinskyj zhinochyy rukh yak skladova nacionalnogo vidrodzhennya (druga polovyna XIX st. – 1908 r.)*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Zaporizhzhya. [in Ukraine].
11. Kis, O. (2012) *Zhinka v tradycijnij ukrayinskij kulturi drugoyi polovyny XIX – pochatku XX st.* Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrayiny. [in Ukraine].
12. Malanchuk-Rybak, O. (2006) *Ideologiya ta suspilna praktyka zhinochogo rukhu na zakhidnoukrayinskykh zemlyakh XIX – pershoji tretyny XX st.: typologiya i yevropejskyj kulturno-istorychnyj aspekt*. Kyiv. [in Ukraine].
13. Cherchovych, I. (2014) *Zhinky u gromadskomu i pryvatnomu zhytti ukrayinciv Galychyny drugoyi polovyny XIX – pochatku XX st.* (Extended abstract of Candidate's thesis). Lviv. [in Ukraine].
14. Buryak, L. (2008) *Istorychna feminologiya. Specialni istorychni dyscyliny: dovidnyk: navchalnyj posibnyk dlya studentiv vyshhykh navchalnykh zakladiv*. Kyiv: Lybid. 495–501. [in Ukraine].
15. Anishchenko, O. *Genderni doslidzhennya u pedagogichnij nauci ta praktyci*. Nizhyn: Vydavnytstvo NDU im. M.Gogolya, 2008. [in Ukraine].
16. Mocharnyk, I. *Yevheniia Yaroshynska: feministychna prosvita na Bukovyni*. Hender v detaliakh . 2021.URL: <https://genderindetail.org.ua> [in Ukraine].